

School was ooit vrijetijdsbesteding

Onderwijs in de oudheid

'Wisten jullie dat "school" eigenlijk "vrije tijd" betekent?' De verblufte reacties op deze vraag zijn een goede binnenkomer voor een les over de geschiedenis van het onderwijs. Zoals zoveel begon de school in de Grieks-Romeinse oudheid.

Anton van Hooff
is classicus.

Als de leerlingen zijn bekomen van de verbijstering over de betekenis van het Griekse *scholè*, leg je uit dat er maar een kleine groep bevoorrechten was die niet voortdurend hoefden te werken. Zij waren er trots op om zich in de tijd waarover ze zelf konden beschikken, te wijden aan de gemeenschap en aan hun eigen ontwikkeling. Boeren en handwerkslieden waren immers veroordeeld tot *ascholia*, onschoolsheid,

hun vader. Meisjes kregen thuis van hun moeder praktijkonderwijs in het malen, bakken, koken, spinnen en weven. Ook getrouwde dames bleven met textiel bezig. Een Latijns grafschrift vat het voorbeeldige leven van zo'n matrone samen in vier woorden: 'hoedde huis, maakte wol' (*domum servavit, lanam fecit*). Augustus' vrouw Livia weefde zelf de nieuwe kleren van de keizer als stichtelijk voorbeeld voor Romeinse dames.

'Cato leerde zijn zoon zelf lezen, want hij wilde die edele taak niet overlaten aan een minderwaardige slaaf'

I De bekende formule 'Ceterum censeo Carthaginem esse delendam' met de zware driefoudige alliteratie van de k-klank is waarschijnlijk de vondst van een negentiende-eeuwse Duitse historicus. Antieke bronnen geven Cato's gedram volgens de hier gegeven versie weer.

dus bezigheid. Het Latijnse equivalent *negotium* leeft voort in ons 'negotie', het tegendeel van *otium*, dat in de Engelse afleiding 'otiose' staat voor 'onbenullig/nietsdoend'. De Romeinen duiden de school niet aan met *otium*, maar ze hadden een ander hatelijk woord, *ludus*, dat in de eerste plaats 'spel' betekent. Zo werd de lagere school aangeduid, terwijl voor voortgezet onderwijs het Griekse leenwoord *schola* in zwang was. Natuurlijk vond heel wat onderwijs buiten formele onderwijsinstellingen plaats. Zonen van boeren en handwerkslieden leerden het vak van

Huisonderwijs

Idealiter gaven vaders van goeden huize zelf aan hun zoons lichamelijke en geestelijke scholing. Sommige behoudzuchtige lieden hielden vast aan het oude streven; de oude zeur Cato (234-149 v.Chr.), de man van het 'overigens ben ik van mening dat Carthago niet moet bestaan', leerde zijn zoon zelf lezen, want hij wilde die edele taak niet overlaten aan een minderwaardige slaaf, hoewel hij in Chilon een voortreffelijke grammaticus bezat.¹ De man hield school, waarvan Cato als zijn heer wel de revenuen zal hebben opgestreken. Voor zijn privéonderwijs schreef Cato een geschiedenis van Rome in grote letters. Eeuwen later liet Herodes Atticus (101-177) mansgrote houten panelen met elk een letter erop aan zijn zoon voorbijdragen. Deze moest ze dan op een wastafel nabootsen. De lezers van dit blad





Boven: Moeder leert haar dochter koken, terracottagroepje. Museum of Fine Arts, Boston.

Onder: Reliëf van huisonderwijs van een grafmonument uit Neumagen. Landesmuseum Trier.

waarschijnlijk is hij een jonger familielid dat de oudere jongens – zijn broers? – komt aflossen. Hij maakt een groetgebaar, dat door de leraar beantwoord lijkt te worden. Wat hij met de linkerhand vasthoudt, ziet eruit als een schooltasje, maar het is een dichtgevouwen schrijfplankje. Dit wijst erop dat hij nog met beginnend schrijfonderwijs bezig is. Dit reliëf is niet zomaar een scène uit het dagelijks leven. Het getuigt van de welstand van de oprichter van een monumentaal grafmonument voor de familie: iedereen moest weten dat hij, een grootgrondbezitter of wijnhandelaar aan de Moezel, het breed kon laten hangen.

Schoolwezen

In de betere kringen was er wel discussie over de vraag wat pedagogisch de voorkeur verdiende, thuis- of schoolonderwijs. Quintilianus (ca. 35-ca. 100), die zelf school had gehouden, pleit in zijn *Redenaarsopleiding* voor schoolonderwijs vanaf het moment dat de jongen niet meer op schoot zit en serieus begint te leren. Overigens moest hij thuis wel opgroeien in een omgeving waar goede taal werd gesproken, in het bijzonder door de kindermisjes en door zijn persoonlijk pedagoog, letterlijk 'knaapbegeleider', de slaaf die met hem meeging naar school.

Het was waar dat het jeugdige karakter bedorven kon worden door een verdorven leraar, maar dat risico bestond ook bij een huisonderwijzer. En thuisblijven kon een vervelende, verwende knaap opleveren. Bovendien moest de aanstaande redeenaar, het eindproduct van het antieke onderwijs, niet verlegen worden. Op school zou de knaap ook worden gestimuleerd door medeleerlingen; hij zou hun voorbeeld navolgen of met hen de competitie aangaan. Natuurlijk was de exclusieve aandacht die de huisleraar voor zijn ene leerling had prachtig, maar de goede leraar had juist

– docenten, nietwaar – weten echter wel uit ervaring dat ouders het minst geschikt zijn hun eigen kinderen schoolkennis bij te brengen; dat kun je maar beter aan een buitenstaander overlaten. Rijken hebben zich daarom altijd huisleraren veroorloofd. Op het bekende schoolreliëf in het Landesmuseum van Trier zien we zo'n privéleraar in actie. Hij zit in een zetel op een laag podium en maakt een handgebaar, docerend of begroetend. Als teken van zijn wijsheid draagt hij een baard – misschien de aanduiding dat hij een Griek was, een exclusieve luxe daar in de Eifel. Aan weerszijden hebben twee leerlingen plaatsgenomen met een geopende boekrol. Rechts komt een kleinere jongen binnen. Op het eerste gezicht denk je aan een bedremmelde laatkomer, maar



² 'non enim uox illa praeceptoris ut cena minus pluribus sufficit, sed ut sol uniuersis idem lucis calorisque largitur'; Institutio Oratoria 1,2,14.

³ De gangbare weer-gave met 'stadstaat' wekt ongewenste associaties met moderne stadstaten als Singapore en Monaco. Het is beter te denken aan de oerkantons van Zwitserland, een gebied met een centrum waar het volk nog één keer per jaar in vergadering samenkomt.

graag een wat groter gehoor, in een vergelijking die iedereen die gelooft in de waarde van doceren goed zal doen: 'De stem van de docent is immers niet zo iets als een maaltijd, waarvan de porties kleiner worden naarmate het gezelschap groter is, maar zij schenkt zoals de zon aan allen evenveel licht en warmte.'² Scholen bestonden in Quintilianus' tijd al eeuwenlang. In de bronnen duiken ze voor het eerst op in het Sparta van de zesde eeuw v.Chr. Vrijgeboren jongens en – typisch voor Sparta – ook meisjes volgden achtereenvolgens drie stadia: van 7 tot 11, van 12 tot 15 en van 16 tot 19 jaar. De driedeling lager, middelbaar en hoger onderwijs blijkt opmerkelijk permanent in de geschiedenis, zo natuurlijk blijkt ze te zijn. Naast lichamelijke oefening en muzische vorming, die niet alleen het bespelen van een instrument, maar ook dansen omvatte, leerden de Spartaantjes ook lezen en schrijven. Het Spartaanse spreekwoord voor domheid was dan ook 'kunnen lezen noch zwemmen'.

Kunnen lezen werd in de oudheid beschouwd als iets dat zeker de vrije mannelijke burger moest beheersen. Een bewijs daarvoor levert het Atheense instituut van het ostracisme. Nadat de volksvergadering, *ekklesia*, had besloten zo'n schervengericht te houden, was het op de volgende zitting zover. Iedere burger kon dus weet hebben van dit agendapunt – nog steeds geldt als democratische stelregel dat er alleen besluiten mogen worden genomen over agenda-punten. Iedere burger kreeg een scherf. Die had niet de symbolische betekenis van kapotmaken.

'Als de leerling aan complete zinnen toe was, werd meteen aan zijn morele vorming gewerkt; hij moest stichtelijke spreuken overschrijven'

In Athene werd gewoon menig potje gebakken en dus menig potje gebroken. Vanwege de hoge prijs van papyrus, dat uit Egypte moest komen, werden scherven, *ostraka*, als materiaal voor korte notities gebruikt. Zo hebben we boodschappenlijstjes en potscherven waarop iemand het hele alfabet heeft geschreven. Bij het ostracisme diende eenieder van de minimaal opgekomen zesduizend burgers de naam op te schrijven van de man die volgens hem te veel persoonlijke macht had en zo een gevaar was voor de democratie; de angst voor tirannen zat er diep in. Haalde een naam een eenvoudige meerderheid, dan moest de 'winnaar' voor tien jaar het gebied van de Atheense kanton – mijn woord voor 'polis' – verlaten.³ Hij werd niet gestraft, maar tijdelijk als spelbederver aan de zijlijn gezet.

In elk geval werd er bij dat instituut vanuit gegaan dat de *polites* die eenvoudige schrijfpdracht kon uitvoeren. De overgebleven hon-



derden namen op de ostraka zijn soms van een aandoenlijke onbeholpenheid. Er is een anekdote van een boer die niet kon schrijven. Hij vroeg aan zijn buurman of hij even ARISTEIDES wilde inkrassen. Die deed dat gewillig en vroeg toen waarom juist die man weg moest. De landman zei dat hij er de pest aan had dat iedereen altijd de mond vol had van die eerlijke Aristeidés. Daarop maakt de buurman zich bekend: hij was die irritant eerlijke man, die met zijn daad zijn rechtschapenheid bevestigde.

In gemeenschappen die vasthielden aan de polis-traditie bleef lichamelijke oefening een essentieel onderdeel van de opvoeding: *politai* waren immers de weerbare mannen van het kanton – daarom aarzelden de Zwitsers, die het geweer in de kast bewaren, ook lang om vrouwen stemrecht te verlenen. De knapen gingen met pa mee naar het gymnasium, de 'bloterij', zoals mijn zoon het woord ooit treffend vertaalde. Aan het eind van de scholing vormden de jongemannen de eregarde van de *ephèboi*. Buiten het Griekse kerngebied werd het onderwijs gaandeweg intellectueler. In het Egypte van na Alexander de Grote konden jongens uit de inheemse elite doordringen tot de Griekse koloniale elite door het gymnasium te bezoeken. Trots noemden zij zich 'die van het gymnasium'.

Onderwijsinhoud

De talrijke papyri die in Egypte bewaard zijn gebleven, omvatten ook onderwijsmateriaal. Ze geven kijkjes in de onderwijspraktijk. De *grammatistes* deed wat zijn naam, 'letteraar', zegt: hij bracht de kinderen letter voor letter het alfabet bij. Er was geen sprake van 'aap, noot, mies wim, zus', hele woorden dus, laat staan de hele zinnen waarmee ons indertijd revolutionaire leesonderwijs in de eerste klas begon; 'zeg mies, zeem jij de ruit voor moe?' en 'wat kan paultje toch mooi bidden' – let op het seksisme en de roomsheid. Woorden waren volgens de antieke

schoolmeesters te hoog gegrepen. Je moest eerst de bouwstenen van de woorden grondig beheersen. Letters waren immers de elementen – Grieks: *stoicheia*, Latijn: *elementa* – van het schrift.

Dat het alfabet van voren naar achteren moest worden gekend, is zinnig, en voor het kunnen opzeggen van achteren naar voren is ook nog wel iets te zeggen. Maar de leerlingen dienden het alfabet ook van buiten naar binnen te beheersen, in het Grieks dus alfa-omega, bèta-psi, gamma-chi... En dan natuurlijk ook van binnen naar buiten. Als de leerling die rijtjes allemaal beheerste, werden hem alle mogelijke lettercombinaties voorgezet, bij de b bijvoorbeeld be, bi, bo, bu, zelfs al kwamen die in de taal niet voor. Op het volgende niveau werd dan aan de twee letters een derde toegevoegd, dus beb, bec, bed, bib, bic, enzovoort. Dan moest de leerling zijn stilus in het wastafeltje krabben met lange tongbrekers zoals: *knaxzbichthuptesphlegm droops*. Zo houd je de schoolgaande jeugd wel van de straat.

Als de leerling aan complete zinnen toe was, werd meteen aan zijn morele vorming gewerkt. Hij moest stichtelijke spreuken overschrijven, zoals 'Neem van een wijs man raad aan/vertrouw niet zomaar op vrienden'. Op bewaard gebleven schoolwerk heeft de leraar het voorbeeld opgeschreven, de leerling schrijft het een paar maal over met duidelijk verminderend succes. De volgende zin ziet eruit als een strafregel: 'Wees vlijtig, jongen, om niet gevild te worden.' Villen zal hier wel overdrachtelijk zijn gebruikt voor lijfstraf krijgen. Daarmee waren leraren tot voor kort

scheutig. Nog in mijn jeugd was het volkomen geaccepteerd dat onderwijzers leerlingen een draai om de oren gaven. Zelfs op de middelbare school gaf de rector voor het front van een klas iemand billenkoek met de liniaal. De beschaving schrijdt toch wel voort. Horatius klaagt over zijn 'slagzame', *plagusus*, onderwijzer Orbilius. Plagerig heeft een Britse vereniging van leraren klassieken zich indertijd *The Orbilian Society* genoemd.

Een Pompeiaans fresco laat zien hoe een leerling billenkoek krijgt. Zijn kleed is opgestroopt. Zijn beide armen houdt een medeleerling over de schouders vast. Een andere leerling trekt aan de benen om het uitgestrekte lichaam te presenteren aan de onderwijzer met zijn roede. Links zitten drie leerlingen onverstoorde met leesmateriaal op schoot. Over hun schouders kijken mensen nieuwsgierig mee. Het zullen wel voorbijgangers zijn, want de pilaren geven aan dat de scène zich afspeelt in de zuilengalerij die het forum van de stad omgaf. Zo'n openbare schaduwrijke porticus (Latijn) of stoa (Grieks) was een favoriete plaats voor onderwijs. De filosofische school van de Stoa ontleent zijn naam aan de Bontbeschilderde Stoa, *Stoa Poikilè*, aan de Atheense agora: daar drentelde ooit de stichter Zeno met een kring discipelen rond. Wat hij gaf was hoger onderwijs voor wijsgerige fijnproevers. De gewone leergang was via de klassieke literatuur de algemene ontwikkeling op te doen die de redenaar van pas kwam. Die moest precedenten uit het verleden kunnen aanvoeren, anekdotes debiteren en dichters citeren. ▶

Linkerpagina:
Van links naar rechts
afgebeeld: onderwijs
in het bespelen van
de lier, een jongen
zegt een stuk Home-
ros op, de paidagogos
kijkt toe.

Onder: Ostraka,
duidelijk te lezen
linksonder: THEMI-
STOKLES PHREARIOS,
Themistokles uit het
district Phrearrioi;
boven midden: ARIS-
STEIDES LUSIMACHO,
Aristeides (met fou-
tieve dubbel s) zoon
van Lysimachos.



Schrijfoefening uit hellenistisch Egypte, drie keer dezelfde tekst in aflopende kwaliteit: 'Neem van een wijs man raad aan/vertrouw niet zomaar op vrienden.'

Middelbaar onderwijs

Uit het Egyptische onderwijsmateriaal blijkt de centrale plaats die Homeros, in de oudheid vaak eenvoudig aangeduid als 'de dichter', innam bij het onderwijs van de *grammatikos*. Heel herkenbaar zijn de verklarende aantekeningen, bij de eerste regels van de *Ilias* bijvoorbeeld 'Peleïdes ... zoon van Peleus' (namelijk Achilles), 'Achaïoi ... Hellenes' en lidwoorden waarmee het Homeriëse Grieks nog zuinig is, worden verklarend toegevoegd.

De Romeinen kregen in Vergilius en Ovidius hun eigen klassieken. Zelfs op een pot uit Woerden wordt Vergilius (70-19 v.Chr.) aangehaald, de regel waarmee het tweede boek van de Aeneïas begint als Aeneas aan Dido zijn avonturen gaat vertellen: 'Zwijgen deden allen en vol aandacht richtten zij de blik...' Het begin van de Aeneïas 'Wapen en de man bezing ik, hij die als eerste uit Trojes streken...' verschijnt 29 keer op de muren van Pompeii, soms alleen met de eerste twee woorden *Arma virumque*. Er wordt ook mee gespeeld zoals in het bittere 'Vollers en hun gejammer bezing ik, niet wapens en de man'. De meeste van deze citaten zijn in Pompeii opgedoken. Daar heeft ook Ovidius (43 v.Chr.-17 n.Chr.), auteur van de kostelijke *Liefdeskunde*, een graffito gekregen: 'krijgsmacht doet iedere minnaar' (*militat omnis amans*). Nu kunnen deze literaire citaten zijn ingekrast door liederen die met hun ontwikkeling te koop liepen, maar de boodschap 'hier niet kakken' veronderstelt een 'geletterde' passant. Ook de schuttingtaal die op de muren verscheen, getuigt niet van een hoog beschavingspeil: 'die en die pijpt voortreffelijk' en 'X is een grote lul'. Aanbevelingen van kandidaten voor lokale verkiezingen werden geparodieerd:

'Onderwijs was geen zorg van de overheid. Leraren leefden van wat de ouders betaalden; vaak moesten ze achter hun verdiende loon aan gaan'

'Alle slaapkoppen bevelen X aan' en 'Kies X, want hij beft het beste' (een vrouw bedienen gold in de oudheid als zeer onmannelijk). Dit levende gebruik van schrift bevestigt de algemene indruk dat zeker in de antieke stedelijke centra een aanzienlijk deel van de bevolking kon schrijven en misschien een nog groter deel kon lezen; partiële geletterdheid kwam zeker vaak voor – ook in onze samenleving vormen mensen die schrijven een minderheid. In de schelmenroman *Satyricon* van Petronius verklaart een patser trots dat hij grote letters wel kan lezen. Er waren trouwens altijd wel mensen voorhanden die omstanders konden informeren, bijvoorbeeld over aankondigingen voor gladiatorenspelen. Hierbij moet men beseffen dat men in de oudheid doorgaans hardop las. Slechts



een enkeling kon stillezen. Het klassieke bewijs is te vinden in Augustinus' *Belijdenissen*. In de loop van zijn omstandig verhaalde bekeringsgeschiedenis was hij in Milaan beland. Daar wilde hij graag een persoonlijk onderhoud hebben met bisschop Ambrosius, maar die had het altijd druk. Mensen konden wel binnenkomen, maar troffen hem dan vaak lezend aan, 'maar als hij las, gleden de ogen over de pagina's en zijn geest overwoog de betekenis, zijn stem en tong waren echter in rust. Dikwijls als we er waren – want het was niemand verboden naar binnen te gaan of was het de gewoonte hem de kost te melden – zagen we hem zo zwijgend lezen, nooit anders'.

Verdiende loon

Hoger onderwijs in onze zin bestond niet. Het was evenmin een zorg van de overheid als de regeling of betaling van de lagere vormen. Leraren leefden van wat de ouders betaalden; vaak moesten ze achter hun verdiende loon aan gaan. Over het niveau van de 'letteraar', de Griekse *grammatistes*, de Latijnse *grammatista* werd vaak geklaagd. De *grammatikos* of *grammaticus* stond hoger aangeschreven en de leraar in de welsprekendheid, *rhetoer*, moest door zijn reputatie studenten trekken. Ook in de oudheid werd al kritiek geleverd op steriele verschoolsing. Bij de retor moesten de studenten pleidooien pro en contra in een gegeven casus ontwerpen en uitvoeren, op zichzelf een nuttige oefening. Maar de gevallen waren soms uitermate bizar. Neem 'De man door piraten vrijgelaten'. Hij had zijn ene broer, die tiran was, gedood. Dat was in antieke ogen een daad van opperste burgerdeugd. Later doodde hij een tweede broer, toen hij hem betrapte op overspel met zijn vrouw. Ook deze wraak gold in het antieke recht als correct. Hun gemeenschappelijke vader had vergeefs om genade voor deze broer gesmeekt. Veel later werd de tirannen- annex broedermoordenaar door piraten gepakt. Ze vroegen aan de vader losgeld. De vader schreef hun daarop een brief: ze kregen de dubbele som als ze de handen van de gijzelaar afkaptten. De zeerovers lieten hem echter ongemoeid gaan. Toen de vader later in behoeftige omstandigheden kwam te verkeren, weigerde de

zoon hem te onderhouden, zoals antieke wetten eisten. De rechtsvraag is nu: moeten kinderen hun bejaarde ouders onder alle omstandigheden bijstaan? Ga hiermee maar eens aan de slag als aankomend pleiter!

Een simpeler *controversia*: de ene wet zegt dat een tirannendoder een beeld in het gymnasium moet krijgen, een andere dat er geen beeld van een vrouw in het gymnasium mag worden geplaatst. Nu doodt een vrouw de tiran. Wat nu?

Prominente retoren genoten een sterrenstatus. Vespasianus (keizer 69-79) gaf enkelen een aanstelling in Rome. Filosofen kregen pas een eeuw later overheidssteun. Marcus Aurelius (keizer 161-180) financierde de inrichting van leerstoelen in Athene voor elk van de erkende filosofische scholen, die van Plato, Aristoteles, de Stoa en het epicurisme. Deze instelling, die pas door de christelijke keizers werd afgeschaft, is te vergelijken met afzonderlijke faculteiten voor evangelische en katholieke theologie zoals die bijvoorbeeld aan de universiteit van Tübingen bestaan. Trouwens, ook de Nederlandse staat betaalt uit gemeenschappelijke geldmiddelen de opleiding van geloofsverkondigers van diverse richtingen, ten onrechte in mijn ongelovige ogen.

En vrouwen dan?

Verlichte denkers zoals Musonius Rufus (vóór 30-vóór 102) en Ploutarchos (ca. 46-ca. 120) spraken zich uit voor filosofische scholing van de vrouw, maar in hoeverre hun pleidooien uitwerking hadden, is niet na te gaan. Ze waren er wel, ontwikkelde vrouwen, niet tot vreugde van de satiricus Iuvenalis (ca. 60-ca. 135). Je zult maar getrouwd zijn met zo'n blauwkous die het hele diner doorpraat over de vraag wie beter is:

Vergilius of Homeros, en haar man voortdurend op taalfouten wijst. Hoeveel ruimer van opvatting is dan Ovidius. Er is niet één type meisje waarop hij valt, is het thema van *Liefdes* 2,4. Een ogenschijnlijk ingetogen vrouw prikkelde hem, een vrijpostige zou ook in bed wel dartel zijn. Een rigide zou wel haar lust verhullen. Een geletterde vrouw won de dichter door haar ontwikkeling, maar een dom gansje door haar verrukkelijke simpelheid. Ach, 'altijd zijn er redenen waarom ik altijd verliefd ben' (*Semper sunt causae, cur ego semper amem*; *Amores* 2,4,10).

We moeten wel aannemen dat gemiddeld de mate van geletterdheid bij de vrouw minder was. Dat blijkt bijvoorbeeld uit verzoekschriften uit Egypte waarin aan het eind staat dat de brief door de vrouw zelf geschreven is – het gezag moest haar als ontwikkelde vrouw dus wel serieus nemen. De school had natuurlijk niet het monopolie van scholing. Ambitieuze vrouwen konden door oplettendheid heel wat opsteken. Misschien deden ze dat net zo als de zusters van de Britse jongens die in de negentiende eeuw de elitescholen bezochten: zelf kregen de boys het Grieks en Latijn niet onder de knie, maar hun zusters wel, door hen onverdroten te overhoren.

Nu heb ik altijd gedacht dat we ten minste één iconografisch bewijs hadden voor het bestaan van meisjesklassen. Een mozaïek in het Museo Campano te Capua toont een groep meisjes keurig in het gelid; op de achtergrond torent een man erboven uit. Het lijkt op een klassieke klassenfoto, maar deskundigen zijn het erover eens dat het gaat om de afbeelding van een gewijd meisjeskoor uit het heiligdom van Diana Tifatina. Antieke vrouwen blijven ongrijpbare wezens, ook als het om onderwijs gaat. ■



Mozaïek van meisjesgroep met leider, vroeger gezien als een meisjesklas, tegenwoordig als een meisjeskoor uit de tempel van Diana Tifatina bij Capua.